

оппозициясы бұрыннан бері қызықты ғылыми-зерттеу мәселелерінің қатарында болғандығын ескеретін болсақ, Қазақстанда аталмыш мәселе салыстырмалы түрде жақында ғана белсенді түрде қарастырыла бастады (Б.А. Ахатова, И.Г. Оразбекова, Ю.Д., Ю.Д. Куличенко, Ж.О. Сағындыкова, Б.С. Каримова).

Дегенмен де бүгінгі таңда саяси лингвистиканың қазіргі тіл білімінің өзіндік бағыты ретіндегі «жас мөлшерінің» салдарынан зерттеудің тұтас әдіснамалық базасы әлі де болса қалыптаса қойған жоқ. Біріншіден, бұл саяси лингвистиканың концептуалды-терминологиялық негізіне қатысты, себебі лингвистикалық ғылыми әдебиетте жалпы қабылданған *саяси дискурс* (Е.И. Шейгал, А.Н. Баранов, Б.А. Ахатова, Ю.Д. Куличенко) ұғымымен қатар *саяси тіл* (О.И. Воробьева), *қоғамдық-саяси тіл* (О.Н. Паршина, Т.В. Юдина), *үгіттік-саяси тіл* (А.П. Чудинов) терминдері қолданылады. Жоғары айтылған тұжырымнан саясат тілінің мазмұндық «толтырылымдылығы» жайлы сұрақ туындайды, Е.И. Шейгал саяси іс-әрекеттің жеке терминологиясы мен риторикасын қосуды ұсынады [1, 19]. Ал, мысалы, АҚШ лингвистері саяси тіл саласына саяси нақтылықпен және тіл тазалығы үшін күреске байланысты барлық мәселелер аясын саяси тіл саласына жатқызады.

Жоғарыда айтып кеткендей, саяси лингвистика мультипәнаралық сипатымен ерекшеленеді. Өйткені, саяси лингвистика мүлдем жаңа бағыт және оқу пәні ретінде өзінің зерттеу нысаны бойынша психикалық үдерістермен байланысты сөйлеу механизмдерін (сөйлеудің қабылдануы және туындауы) және олардың тіл жүйесімен арақатыстылығын зерттейтін психолингвистикаға жақын. Психолингвистиканың пәні ретіндегі сөйлеу іс-әрекетінің жалпы құрылымында оның жүзеге асырылуының негізгі формалары сөйлеу (диалогтік, монологтік және полилогтік) болып саналады, оның мақсаты ақпаратты беруге бейімдеу және ардесат санасындағы саяси әлем бейнесінің қайта жасалуына ықпал ету. Саяси коммуникация қандай да бір идеяларды насихаттауға, қоғамдық келісімге келу үшін және қоғамдағы көп көзқарас жағдайында шешім қабылдау үшін ел азаматтарына эмоционалдық ықпал етуге және оларды саяси әрекеттерге оятуға бағдарланған сөйлеу әрекеті. Шындығында да саяси коммуникациядағы іс-әрекет субъектісі адам болып табылады, оған билікті бөлуде тікелей және/немесе жанама ықпал етіледі. Саяси коммуникация саяси ақиқатты бейнелеп, оның қайта жасалуына қатысады, бұл үдерісте тіл мен қоғамды олардың себептік өзара айқынылықта зерттейтін саяси коммуникацияның әлеуметтік лингвистикалық мінез-құлқы айқын көрінеді. Саяси лингвистика мен әлеуметтік лингвистиканың байланысы айдан анық. Әлеуметтік лингвистиканың зерттеу нысаны социум болып табылады, онда тіл мәселелерінің әлеуметтік қырлары, тілдің қоғамда қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. У. Лабов әлеуметтік лингвистиканы

«тілді оның әлеуметтік аясында» зерттейтін ғылым ретінде анықтауды ұсынады [2, 14].

Саяси лингвистика саласындағы зерттеулерде мемлекеттің тіл саясаты саласындағы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулерді шектеу ұсыналады. Саяси лингвистика мен әлеуметтік лингвистиканың зерттеу мәселелері, біздіңше, өте дәл және А.П. Чудин оларды айқын мазмұндап береді, ол бұл білім салаларын жіктей отырып, саяси лингвистика бойынша мамандарды саясаткерлердің қалай сөйлейтіндігі қызықтырса, ал тіл саясаты мамандары тілдің тиімді қолданылуы үшін не істейтіндігімен (немесе не істеулері керек екендігімен) айналысатындығын атап көрсетеді [3, 8].

Дегенмен де тілдік жоспарлау және тілдердің қолданылу мәселелері тікелей байланысты және белгілі бір дәрежеде саяси коммуникацияға және билік өкілінің сөйлеу мінез-құлқына ықпал етеді. Бұл тұжырымды қазіргі Қазақстанның тілдік жағдаяты аясында қарастыруға болады.

Қазіргі Қазақстанның тұрғындары көптілді социумды құрайтындығына қарамастан демографиялық және функционалдық тұрғыдан күшті тілдер қазақ және орыс тілдері үстем тілдер болып қалып отыр. Бұл факті аталған мажоритарлы тілдердің республика кеңістігіндегі (әлеуметтік, мәдени және тілдік тұрғыда) толерантты өзара қатынасын айқындайды, бұл тілді қолдану саласында неғұрлым айқын көрінеді, олардың қатарында неғұрлым маңыздырақ қоғамдық-саяси іс-әрекет көрінеді.

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың өзгеруі табиғи түрде қазақ тілінің қайта бағалануына және қолданылуына (қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесінің берілуі) әсер етті, бұл, бірінші кезекте, республиканың тілдік жоспарлауының негізгі нысандарының бірі ретіндегі билік өкілдерінің сөйлеу мінез-құлқынан көрініс тапты. Міне сондықтан билік өкілдерінің кәсіби тілін мемлекеттік қызмет айқындайтын қоғамдық-коммуникативтік маңыздылық ерекшелендіреді, онда тілдің функционалдық бағыттылығы өзгереді, тіл биліктің аса пәрменді құралы және мемлекеттік аппарат іс-әрекетін идеологиялық қамсыздандыруда, тұтас мемлекеттік идеологияның жасалуына бірінші дәрежелі рөл атқарады.

Егер саяси коммуникацияны этнолингвистикалық зерттеу ракурсында қарастыратын болсақ, бұл жерде бірінші кезекке ұлттық саяси сананың маңызды элементтерін бейнелейтін концептілер шығады. Концепт, Д.С. Лихачевтің пікірінше, адам санасында мүмкін мағыналарға емеурін ретінде ғана туындамайды, сонымен қатар алдыңғы тұтас тілдік тәжірибеге – поэтикалық, прозалық, ғылыми, әлеуметтік, тарихи және т.б. отклик ретінде пайда болады [4, 5]. Бұл жерде, В.А. Маслованың пікірі бойынша, жекелеген тілдік тұлға үшін де, тұтас лингвомәдени қауымдастық үшін де экзистенциалдық маңыздылығы бар [5, 24].

Саяси дискурс басқа дискурс түрлерінен негізгі концепттерімен ерекшеленеді. Педагогикалық дис-

курстың орталық концептілері «білім», «мұғалім» болса, діни концептке «сенім», «Құдай», ал саяси дискурстың орталық концептілері «билік», «саясаткер» болып табылады.

В.И. Карасиктің пікірінше, қоғамдық институттардың негізін құрайтын орталық концептілер үлкен генеративті күшке ие болып жанында мағына шоғырланады және оларды сипаттауға көлемді сөздік құрастыру қажет болады. [72, 6]. Саяси дискурстың семиотикалық кеңістігі саяси қарым-қатынас саласындағы таңбалар жүйесін құрайды. Ол таңбалардың семантикасында саясат әлемінің лингвомәдени қауымдастықпен байланысты шындығы көрініс тапқан. Тілден тыс шындықты түсіндіруінің нәтижесі ретінде, Шейгалдың Е.И. пікірінше, оның категориялануы болып табылады.

Қазақ халқы мәдениетінің кілт концептілері біздің бақылауларымыз бойынша *әділет, тәуелсіздік/бостандық, ар/намыс, қадір, отан/отабасы/жанұя* болып табылады, олардың жиынтығы ұлттың саяси мәдениетін біріктіретін (концентрирующую) саяси концептасын құрайды. Қазіргі ғылымның антропологиялық мәселеге назар аударуы дәл осы этнолингвистикалық тұрғыдағы көптеген мәселелерді алға тартты, бұған ұлттық мәдениет, халық менталитеті мен психологиясын білдірудің тілдік формалары мен құралдарын талдайтын саналуан лингвистикалық зерттеуге мысал бола алады.

Саяси дискурстың семантикалық кеңістігі табиғаттың түрлі вербалды, бейвербалды және аралас таңбаларымен қалыптасады. Вербалды таңбаға тұрақты тіркестер мен сөздер, прецедентті айтылған сөздер мен мәтіндер, ал бейвербалды таңбаларға ту, эмблема, портрет, мүсін, символикалық әрекеттер және ең бастысы символикалық тұлғалар – саясаткерлердің өзі жатады. Аралас таңба ретінде әнұран (поэтикалық мәтін мен әуен) мен елтаңба (геральдикалық символ мен вербалды девиз) болып табылады.

Саяси лингвистиканың гендерлік мазмұн тұрғысынан интегративті зерттелуі маңыздылығы күмән туғызбайды. Гендерлік лингвистика айрықша лингвистикалық пән ретінде тілдік құралдарды тіл иелерінің жынысы бойынша айырмашылықтарына байланысты қарастырады. Осыған байланысты лингвистикалық тұрғыдан ерлер мен әйелдердің тілдік/тілдік емес мінез-құлқындағы негізгі айырмашылықтар туралы гендерлік стереотиптер мәдениетінде қалыптасқан зерттеулер қызықты болып саналады. Қазақстанда ұзақ уақыт бойы патриархалдық үстемдік (устои) сақталып келгендігін айта кету керек, бұл *әйел/билік/саясат* оппозициясында көрініс тапты. Бүгінгі таңда қазақстандық басым көпшілігі «еркектік» Парламентте соңғы сайлаулардан (тамыз, 2007 ж.) кейін аздаған, бірақ көрнекті өзгерістер болды – әйел депутаттардың саны ұлғайды. Саяси коммуникация гендерлік дифференциацияда төменгі өрістерінде көрінеді: *логикалық/интуитивтік, саналылық/бейсаналылық, билік/бағыну, тәуелсіздік/ұжымдылық, активтілік/пассивтілік*.

Жан-жақты зерттеудің келесі бір маңызды аспекті саяси және бұқаралық коммуникацияның

өзара әрекеті мен өзара ықпалы болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамның саяси көзқарастарының қалыптасуы және белгілі бір саяси көшбасшыны алға жылжыту үдерістерін басқаратындығы дәлелденген. Саяси оппоненттердің бір-біріне және қоршаған әлеуметтік ортаға билік, биліктік-басқару қатынастар бойынша әлеуметтік ақпараттық ықпалы ретінде түсінілетін саяси коммуникация саяси іс-әрекеттің ажырамас белгісі екендігі маңызды болып табылады.

Отандық ғылымның қазіргі даму кезеңінде бірінші кезекте кеңестіктен кейінгі барлық кеңестік қоғамында болып жатқан саяси өзгерістермен байланысты тіл өзгерістері белсенді талданатындығы жалпыға белгілі. Бұл жерде саяси пиардың тілдік және жанрлық ерекшеліктерімен, саясаткердің тілдік мінез-құлық сипатына, саяси іс-әрекеттегі стратегиялар мен тактикаларға байланысты, сонымен қатар саяси мәтіндерді пайда болу және қолданылу механизмдерін айқындау мәселелері алдыңғы жоспарға шығады. Көптеген лингвистер саяси дискурстың басым қызметін саясаткердің негізгі және ақырғы мақсаты ретінде билікті иеленуіне тура және жанама ықпал ететін коммуникативтік іс-әрекетті қолдану негізінде жететін сендіру (убеждения) қызметін атайды.

Сөйтіп қазіргі саяси лингвистиканың жетекші постулаты саяси жағдаят контекстінде қарастырылатын саяси мәтіндерді зерттеуге дискурсивтік бағдар болып шығады. А.П. Чудинов атап көрсеткендей, бұл жерде автордың мақсатын, саяси көзқарастар мен тұлғалық қасиеттерді, мәтінді әртүрлі адамдардың қабылдау ерекшелігін ескеру қажет. Бұдан басқа саяси мәтіндер жүйесіндегі және басқа да елдің саяси өмірі жүйесінде бұл мәтіннің атқаратын ролін де ескеру қажет [1, 8].

Сонымен, саяси лингвистиканың интегративті сипаты қазіргі тіл білімінің жаңа өзекті бағыты ретінде теориялық және қолданбалы мазмұндағы міндеттерді шешуді көздейді. Біздің ойымызша, саяси қатынастар мен Қазақстанның кәсіптік саяси қарым-қатынастағы қазақстандық билік өкілдерінің мәдени-сөйлеу сипатын лингвокогнитивті және вербалды-грамматикалық деңгейде қарастыру ғылыми тұрғыдан қызық болмақ.

1. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М.: Гнозис, – 2004. – 326 б.

2. Labov W. The social stratification of English in New York City. – Washington, 1966. – 200 p.

3. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. – М.: Флинта: Наука, – 2006. – 256 б.

4. Лихачев Д.С. Культура как целостная динамическая система // Вестник РАН. – 1994. - № 3. – 23 бб.

5. Маслова В.Н. Лингвокультурология – М.: Академия, – 2004. – 208 б.

6. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1992. – 330 б.

В данной статье представлено описание политической лингвистики как нового междисциплинарного направления современного языкознания.

The article presents the description of political linguistics as a new inter-disciplinary aspect of modern linguistics

Н. Ә. Ильясова

ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Тілдік қатынас — тіл арқылы байланыс, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы. Адам ақыл- парасат, сана — сезім иесі болғандықтан айналасындағы әлеуметтік дүниені, табиғи әлемді танып білуге ұмтылады, олардың ішкі құпиясына үңіледі, қасиеттерін анықтайды, даму заңдылықтарын біледі. Осыған орай, адам таным иесі ретінде белгіленеді. Адамға тән танымдық қасиет тілдік қатынастың мәні мен мазмұнын айқындауға негіз болады. Тілдік қатынас — сөйлеу процесінің көрсеткіші. Сөйлеу процесі адамның танымдық қасиетіне қарай ақиқат болмыстың шындығын хабарлауды білдіреді. Ол екі түрлі жағдайда орын алады: 1) өмірде адаммен байланысты болып жатқан нақты жағдаятты хабарлайды; 2) адамнан басқа мақұлық, жан-жануар, табиғат құбылыстары туралы хабарлайды.

Қоғамдық қатынастардың дамуы нәтижесінде адамның, халықтың тыныс тіршілігінде болып жатқан оқиғалар тілде көрініс тауып, адаммен байланысты нақты жағдаят сөйлеудің объектісіне айналады. «Жеке адам тарихи әлеуметтік қоғамдық прогресстің туындысы. Жеке адамның әр түрлі ерекшеліктерінің дамып, қалыптасуы оның өзі өмір сүретін ортасына, ондағы қоғамдық қатынастарға (экономикалық, идиологиялық) тәуелді» [1. 54.] Қоғамдық қатынастардың дамуынан қалыптасқан сөйлеу тілі әлеуметтік сипатта жұмсалады. Ол тек жеке адамның, халықтың жалпы алғанда, адамзат баласына қатысты сөйлеудің түрі болып табылады. Сондықтан сөйлеудің бұл түрін ішкі сөйлеу деп атаймыз. Ішкі сөйлеу өмір сүру, іс-әрекет жасау барысында адамдардың алдына үнемі шешуін талап ететін мәселелер мен міндеттерден туындайды. Осы мәселелер мен міндеттерді шешу үстіндегі сөйлеу әрекеті адамдардың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін, сөйлесуін қамтамасыз етіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Ішкі сөйлеу таным иесі мен қоғамдық тәжірибенің қозғаушы күші болып табылады. Сөйлеудің бұл түрінде адамның болмысы, қасиеті, тыныс тіршілігі, мәдениеті, салт дәстүрі, білімі т.б сияқты ішкі дүниесі сөйлеу объектісіне айналады. Мысалы, *Маған қызық кітаптар ұнайды* десек, осы сөйлемде адамның ішкі жан-дүниесінен хабар беріледі. *Ол кино көруге жиі барады* десек, адамға тән қасиет туралы хабар аламыз. *Асқар — өте ақкөңіл жігіт* десек, адамның болмысы туралы хабар айтылып тұр.

Адам танымының өзінен тысқары тұрған объектіге негізделуінен сөйлеудің тысқары түрі қалыптасады. Тысқары сөйлеуде адамнан басқа мақұлық, жан-жануар, табиғат құбылыстары сөйлеу объектісіне айналып, адамға тән рухани дүниенің табиғатпен байланысы көрініс табады. Сөйлеудің бұл түрі материалистік таным теориясымен (гносеология) сабақтасады. Мұнда адам өзін емес, өзін

қоршаған ортадағы әлемнің шынайы көрінісін танып біледі де, сол танылған заттар мен құбылыстар туралы хабар береді. Мысалы, *Бүгін жаңбыр жауып тұр* десек, табиғаттың белгілі бір мерзіміне тән құбылыс туралы, *Биыл егіннің түсімі мол болды* десек, табиғи өнім туралы, *Түн ортасы ауды* десек, табиғи болмыс туралы, *Қасқыр — жыртықыш аң*, *Қой — үй жануары* десек, жануарлар мен хайуанаттар туралы хабар беріліп тұр.

Бұл тілдік қатынастың коммуникативтік-танымдық моделін айқындап, оның субъективті және объективті модельге тәуелді екенін көрсетеді. Тілдік қатынастың субъективті моделінде берілген хабарға адамның әсер ету ұстанымы тән. Бұл ұстанымда берілген хабар тек адаммен байланысты болады. Мысалы, *Мен қызық кітап оқыдым*, *Сен қызық кітап оқыдың*, *Ол қызық кітап оқыды*, *Маған (саған, оған) мектепке бару керек*, *Менің балам жақсы оқиды*, *Сенің балаң жақсы оқиды*, *Оның баласы жақсы оқиды* десек, қызық кітапты оқу туралы хабардың иесі де, мектепке бару туралы хабардың иесі де, баланың жақсы оқитыны туралы хабардың иесі де — адам. Адаммен байланысты берілетін хабарда сөйлеуші мен тыңдаушының өзіне тән моделі болады. Ол жақ категориясы арқылы 3 жақта көрініс табады. I жақ бойынша, сөйлеуші моделі: сөйлеуші — хабар иесі; сөйлеуші — хабарды жеткізуші. Мысалы, *Мен қызық кітап оқыдым* деген сөйлемде хабардың шығуына себепкер I жақтық субъект (мен) және сол хабарды жеткізуші де сол I жақ субъектінің өзі. Дәлірек айтқанда, I жақ субъект өзінің іс-әрекеті туралы өзі хабар беріп тұр. Яғни сөйлеуші де I жақтық субъект, іс-әрекеттің иесі де I жақтық субъект. Тыңдаушы моделі: тыңдаушы — хабарды қоздырғыш күш. Себебі тыңдаушы болмаса сөйлеуші ол хабарды айтпас еді. Тыңдаушы жасырын тұрады, көзге айқын көрінбейді.

II жақ бойынша, сөйлеуші моделі: сөйлеуші — басқа адам; тыңдаушы моделі: тыңдаушы — хабар иесі. Мысалы, *Сен қызық кітап оқыдың* деген сөйлемде хабардың шығуына себепкер болып тұрған II жақтық субъект (сен) себебі, ол сөйлемде айтылған хабардың (іс-әрекеттің) иесі, бірақ хабарды жеткізуші емес. Хабарды жеткізуші басқа адам. II жақтық субъект берілген хабардың иесі және тыңдаушы. Мұнда белгілі бір іс-әрекеттің иесінің өзіне сол іс-әрекет туралы басқа адам хабар беріп тұр.

III жақ бойынша сөйлеуші моделі: сөйлеуші — бөгде адам. Тыңдаушы моделі: тыңдаушы — бөгде адам. Хабардың иесі — агенс. Агенс хабарды жүзеге асырушы, әрекет жасаушы адам. Мысалы, *Ол қызық кітап оқыды* дегенде хабардың шығуына себепкер болып тұрған III жақ субъект (ол) агенс, себебі, ол — айтылған хабардың, іс-әрекеттің иесі. Бірақ хабарды